

Reflection of the Image of Ancient Iranian Culture and Civilization in the Works of Jahiz (A Case Study of the Book *Al-Taj fi Akhlaq al-Muluk*)*

Nahad Abdollatif Naser Alhaj Jasem,¹ | Ehsan Ghabool² | Abdollah Radmard³

Abstract

1. Introduction

When people interact with others, their character and behavior are appraised by those around them. These assessments form mental images that reflect how others perceive them. In the realm of comparative literature, this field of study is known as imagology.

Jahiz, a renowned writer from the Arab world, has contributed extensively to various fields of knowledge during his lifetime. He had interactions with diverse ethnic groups, including Iranians, and knew the Persian language. Jahiz had the opportunity to access translated works of pre-Islamic Iran, including "Siyar al-Mulûk" (the lives of kings). Drawing from this knowledge and the Sasanian style of

---

* Article history:

Received 16 July 2023

Received in revised form 6 December 2023

Journal of Iranian Studies, 21(41), 2022

Accepted 18 December 2023

Published online: 22 December 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. PhD student, Persian Language and Literature Department, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: h.nehad.h@gmail.com
2. Assistant Professor, Persian Language and Literature Department, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: ghabool@um.ac.ir
3. Associate Professor, Persian Language and Literature Department, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: radmard@um.ac.ir

governance in pre-Islamic Iran, he created a model for the longevity of the Abbasid caliphate in his book "Al-Taj fi Akhlaq al-Muluk" (The Crown in the Morals of Kings). Within this book, Jahiz presents political, cultural, and social images of the Sasanian Empire.

2. Methodology

In this study, our initial focus is to analyze adjectives, repetitions, and events (Nanqette: 2011, 108) to gain a fundamental understanding of how Iranians are portrayed with positive or negative connotations. It is also important to categorize these images into three main perspectives: political, cultural, and social. Additionally, we will study the time period and motivations behind the authorship of these works, as well as Jahiz's preconceived notions about Iranians. Through this examination, we aim to analyze the factors influencing his evaluative attitude.

3. Discussion

3.1. Different images of Iranians in political contexts within the book Al-Taj

3.1.1. Political system and structure

Within Al-Taj, Jahiz presents the Sassanid political and governmental system as a blueprint for the Abbasid caliphate, encompassing various aspects. He states: "We initiate our discussion with the Persian kings, as they hold the foremost position in this domain. We have derived from them the principles of kingship, the art of governance, the social hierarchy distinguishing the noble and common classes, as well as the politics employed in managing subordinates and allocating resources to each class" (Al-Jahiz, 1914: 21-22).

3.1.2. Formalities within the court

Jahiz introduces his envisioned system to the Abbasids by incorporating the ceremonial practices of the Sassanid court (ibid.: 7-8).

3.1.3. Hierarchy within the court

Jahiz astutely recognized that in order to establish a comprehensive political system, it is vital to define its structure. This structure can take different forms based on various indicators, one of which is the delineation of people in power. Drawing inspiration from the Sassanid political system, he places the king at the apex of the pyramid, followed by three classes: princes, advisors, and servants, including buffoons.

3.1.4. Deception and Trickery in Warfare

In this section, Jahiz seeks to portray a conceptually negative notion in a positive light. He begins by referencing hadiths from the Prophet Muhammed - PBUH - which suggest the positive aspects of deception and trickery in warfare. He then provides his rational arguments and introduces the role of trickery and deception within the Sasanian political system during times of conflict.

3.1.5. Compliance with Pre and Post-War Measures

Among the measures adopted by the Sassanid kings during war were preparations before and celebrations after the conflict. Jahiz calls the caliph to economize and allocate the saved resources for the battlefield. Furthermore, he suggests organizing post-war celebrations and festivities, expressing gratitude to God for the victory (ibid.: 171-172).

3.1.6. Secrecy of the King's Entourage

Jahiz views the selection of the king's entourage as a crucial factor in understanding the political system. He highlights the importance of maintaining secrecy among those close to the king, considering anyone who reveals government secrets as enemies and betrayers of royal privacy.

3.1.7. Ensuring the Safety of Rulers

Jahiz advises rulers to refrain from disclosing their sleeping and resting locations to others to safeguard their lives. Instead, they should choose unknown places to minimize the risk of assassination attempts.

3.1.8. Traveling with Necessary Resources

Jahiz argues that rulers should not confine themselves to the government house (Dar al-Hokumah) but should travel to different cities and regions for various reasons. However, such trips require certain considerations, including bringing gifts and implements of punishment (ibid.: 70).

3.2. Types of cultural images of Iranians in the book of Al-Taj

3.2.1. Distinctive Behavior of Kings

Jahiz highlights the cultural significance of the king's behavior, specifically in terms of dressing differently from other statesmen. This distinction in attire symbolizes the political and governance style of ancient Iran, and Jahiz recommends that caliphs adopt this practice.

3.2.2. Interaction between the King and the People during Holidays

Jahiz emphasizes the importance of holding celebrations and festivities among the people. He suggests specific rituals and ceremonies for major Muslim holidays, drawing inspiration from the Iranian Nowruz Eid as a model. Additionally, he proposes the practice of gift-giving to foster a closer and more emotional relationship between the people and the caliph on significant holidays.

3.2.3. The practice of dining together with the king

In this image, Jahiz is addressing the entourage of the Khalifa and reminding them about the customary practice of sharing a meal with the Khalifa (Ibid.: 11).

3.2.4. Overlooking minor errors of subordinates by the ruler

Kings and princes are regarded as among God's finest creations, expected to possess the highest morals and the most refined culture. Consequently, Jahiz highlighted the importance of instilling a culture

of dignity and magnanimity among the Abbasid rulers. In doing so, he emphasized the admirable characteristics of Iranian kings, underscoring this significant aspect (Al-Jahiz, 1998: 102).

3.2.5. Expressing gratitude towards benefactors and praising them

In the section titled "Respecting and Appreciating the Loyal," Jahiz included this attribute as one of the moral values of kings, considering loyalty to be the utmost virtue (Al-Jahiz, 1998: 102).

3.3. Types of social images of Iranians in the book *Al-Taj*

3.3.1. Categorizing individuals within society

Jahiz presents Ardeshir's categorization of the people in his era as a role model.

3.3.2. The king's comprehensive understanding of the populace's condition

Attending to the various aspects of people's lives is crucial for the stability and longevity of governments. Jahiz regarded it as one of the factors contributing to a state's prosperity, acknowledging nothing as more significant and essential in governance and the system of the state than being aware of the hidden aspects of people's lives (ibid.).

3.3.3. Direct engagement with the community

Jahiz discusses the direct connection between the kings of Iran and their people, illustrating a further image of the fair conduct of the Sassanid government and the king's avoidance of arrogance and conceit, and their willingness to be judged by the righteous.

4. Conclusion

In summary, the book *Al-Taj* presents a total of 13 images of Iranians, all of which carry a positive value. This positive perspective is primarily driven by Jahiz's aim to construct a model of governance for the Abbasid caliphate. Among various political systems that exhibited long-term stability and shared structural similarities with the Baghdad caliphate system, Jahiz selects the Sasanian court

system. He presents this system to the Abbasid caliphs as an exemplary form of governance and highlights the Sassanid kings as positive role models in terms of political, cultural, and social indicators. Jahiz further narrates anecdotes and stories from their lives, drawing parallels between the atmosphere of the Sassanid era and that of the Abbasid caliphate. He guides the caliphate system in the direction of political, social, and cultural aspects demonstrated during the Sassanid period.

Keywords: ancient Iran; culture; Jahiz; Al-Taj fi Akhlaq al-Muluk; imageology.

How to cite: Alhaj Jasem, N., Ghabool, E., & Radmard, A. (2023). Reflection of the Image of Ancient Iranian Culture and Civilization in the Works of Jahiz (a case study of the book Al-Taj fi Akhlaq al-Muluk). *Journal of Iranian Studies*, 22(44), 601-638. <http://doi.org/10.22103/JIS/JIS.2024.21887.2511>

بازتاب تصویر فرهنگ و تمدن ایران باستان در آثار جاحظ (بررسی موردی کتاب التاج فی أخلاق الملوک)*

(علمی-پژوهشی)

نهاد عبداللطیف ناصر الحاج جاسم^۱ احسان قبول^۲ (نویسنده مسئول) عبداللّه رادمرد^۳

چکیده

تصویرشناسی در جایگاه یکی از شاخه‌های ادبیات تطبیقی مسئله بازتاب فرهنگ خودی را در ادبیات و فرهنگ دیگری پیشاروی خود قرار داده است. تصاویری که ادبای یک ملت در اثر ارتباط با مردم سایر ملل ارائه می‌دهند، می‌تواند نمایانگر نگرش مردم سرزمینشان به دیگران باشد. جاحظ که به پدر نویسندگان عرب در عصر عباسی نامبردار است، با نگاه عمیق و دانش وسیعی که از علوم زمان خود و پیش از آن به دست آورده است، تصاویر متعددی از ملل مختلف را در آثار خود ارائه کرده است. ایرانیان که در عصر جاحظ و در محیط زندگی او (بصره) حضور گسترده‌ای داشتند، از جمله ملت‌هایی هستند که جاحظ به خوبی آنان را می‌شناخته و از تاریخ و فرهنگ آن‌ها شناخت داشته است؛ از این رو، در آثار مختلف و متعددش به فراخور کلام، برخی از ویژگی‌های ایشان را توصیف کرده است. او در کتاب «التاج فی اخلاق الملوک» جوانب مختلف سیاسی، فرهنگی و اجتماعی ایرانیان باستان را ترسیم کرده است. در این پژوهش بر پایه روش

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۴/۲۵ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۱۵ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۲۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱

DOI:10.22103/JIS/JIS.2024.21887.2511 مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۲، شماره ۴۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۶۰۱-۶۳۸

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه:

h.nهاد.h@gmail.com

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: ghabool@um.ac.ir

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: radmard@um.ac.ir

تصویرشناسی، انواع تصاویر ایران باستان را در این اثر وی، طبقه‌بندی و دلایل نگرش جاحظ به ایرانیان را تحلیل کرده‌ایم. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که جاحظ برای تمدن ایران باستان و سلاطین این سرزمین شأن و جایگاه خاصی قایل است و کوشیده است با ارائه تصاویری از تمدن ایران باستان به حاکمان عباسی، آنان را به تقلید از رفتار و عملکرد پادشاهان ایران در عرصه‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی تشویق و ترغیب نماید.

واژه‌های کلیدی: ایران باستان، فرهنگ، جاحظ، *التاج فی أخلاق الملوك*، تصویرشناسی.

۱. مقدمه

ارتباط انسان با دیگران باعث می‌شود منش و رفتارهای او همواره از سوی دیگران مورد ارزیابی قرار گیرد. در این ارزیابی‌ها، تصاویر ذهنی فردی از فرد یا گروهی دیگر ارائه می‌شود و به این وسیله می‌توان نگرش دیگران نسبت به خود را شناخت. این موضوع در نظریه فرانسوی ادبیات تطبیقی با عنوان تصویرشناسی نامبردار است. ژان ماری کاره پایه این حوزه پژوهشی را بنانهاد (نامور مطلق، ۱۳۸۸: ۱۲۴) و منتقدانی چون پاژو و نانکت چهارچوب نظری و روش پژوهشی برای آن تعریف کردند. مسئله اصلی تصویرشناسی بررسی تصویر فرهنگ ملتی در آینه آثار ادبی نویسندگان و ادبایی از فرهنگ دیگر است (بهبودیان و پالیزیان: ۱۳۸۷: ۵۱).

در میان نویسندگان دنیای عرب، جاحظ از نویسندگان و ادیبان برجسته‌ای به شمار می‌آید که با نگاه نافذ، دانش عمیق و شناخت همه جانبه‌ای که از جامعه زمان خود داشت، تصویرهای دقیق و کاربردی از طبقات مختلف جامعه و علوم رایج زمانه خود ارائه داده و نگاهی جامعه‌شناسانه به عصر خود داشته است. او در آثارش به تصویرگری اقوام مختلفی که در بصره زندگی می‌کردند، از جمله: ایرانیان، هندوها، ترک‌ها و زنگیان پرداخته (ن.ک: المجالی، ۲۰۱۲: ۱۲۵ تا ۱۰۶) و احوال هر یک را به تفصیل بیان کرده است. یکی از این اقوام که در بصره، حضور چشمگیری داشته‌اند و مورد توجه گسترده جاحظ قرار گرفته، ایرانیان بودند.

هرچند جاحظ نسبت به عربیت خود تعصب دارد و علیه شعوبیه و اعتقادات آنان سخنانی گزنده و تند بیان کرده است، اما شناخت او از زبان فارسی و آگاهی او نسبت به تاریخ و فرهنگ ایرانی (الخفاجی، بی تا: ۱۱۱)، باعث شده در موارد متعددی به تمجید از این قوم پردازد و در آثار مختلف خود به تصویرگری رفتار مردم و پادشاهان ایران پردازد. او تمدن ایران را یکی از چهار تمدن کهن جهان می داند و درباره بلاغت و ادب و حکمت ایرانیان در کتاب *البيان والتبيين* می گوید: «و هر آن کس که دوست دارد در صناعت بلاغت سرآمد گردد و از دانش های غریبه آگاهی یابد و در زبان دانی متبحر شود، بر او است که کتاب «کاروند» را بخواند. و هر آن کس که می خواهد به عقل و ادب و مراتب دانش و عبرت ها و مثل ها و سخنان ارزشمند و معانی بلند دست یابد، لازم است که کتاب های سیرالملوک را بنگرد. و این آثار به فارسی است و نیز نامه ها و خطبه ها و الفاظ و معانی آن» (الجاحظ، ۱۴۲۳، ج ۳: ۱۰). در واقع، با وجود تعصبات عرب گرایانه اش به دلیل نگرش علمی و تجربه گرایی اش بر آن است از تجربیات و پیشینه تاریخی و علمی ایرانیان برای پیشبرد بهتر خلافت عباسیان و جهان عرب بهره ببرد.

کتاب *التاج فی أخلاق الملوک* یکی از آثار مهم جاحظ است. بنا به توصیف محمدی ملایری «این کتاب در روش و منش پادشاهان و رسم و آیین دربار و آداب مجالس ایشان و اوصاف ندیمان و مقرران و ترتیب مجالس خاص و عام آنها و اموری از این قبیل است که در محیط عربی اسلامی ناشناخته بوده و در هنگامی که دربار عباسیان شکوه و جلال دربار ساسانی را به خود می گرفت و لازم می نمود که خلفا و اطرافیان آنها بر آیین درباری گذشتگان واقف شوند، در زبان عربی به صورتی مفصل و مشروح با ذکر امثله و شواهد، هم از شاهان ساسانی و هم از خلفای گذشته به شکل یک کتاب مستقل جمع و تدوین شده است» (۱۳۷۹: ۱۳۷). از این رهگذر زندگی پادشاهان، درباریان و مردم ایران را به طور گسترده توصیف کرده که براساس آن، می توان تصویرهای دقیق و جذابی از فرهنگ و تمدن ایران باستان به دست آورد.

در این پژوهش برآنیم که با تکیه بر داده‌های کتاب *التاج فی أخلاق الملوک* تصویر ایرانیان پیش از اسلام را استخراج و طبقه‌بندی کنیم و به ریشه‌های نگاه جاحظ به ایرانیان پی ببریم. برای تحقق این هدف با نگاهی به روش معرفی شده از سوی لاتیسیا نانکت، بررسی تصویرشناختی متن را طی مراحل زیر انجام می‌دهیم: نخست تصویرشناسی در سطح زبان که با بررسی صفت‌ها، تکرارها و اتفاق‌ها (نانکت: ۱۳۹۰، ۱۰۸) به شناخت اولیه همراه با بار ارزشی مثبت یا منفی دست می‌یابیم. موضوع‌بندی تصاویر در ذیل سه عنوان سیاسی، فرهنگی و اجتماعی نیز در این بخش حایز اهمیت است. در گام دوم با بررسی زمان و انگیزه‌های تألیف اثر و نیز پیش‌فرض‌های جاحظ نسبت به ایرانیان به تحلیل دلایل نگرش ارزش‌گذارانه او خواهیم پرداخت.

۱-۱. سؤال‌های پژوهش

دو پرسش اصلی این جستار عبارتند از:

انواع تصاویر ایرانیان در کتاب *التاج فی اخلاق الملوک* چیست؟
دلایل نگرش مثبت و یا منفی جاحظ به ایرانیان چیست؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

درباره تصویرشناسی دو نوع پژوهش را می‌توان نام برد؛ نخست پژوهش‌هایی که مبانی نظری این حوزه از دانش را توصیف و واکاوی کرده‌اند و دیگر آثاری که بر پایه این دانش به تحلیلی نو از آثار ادبی رسیده‌اند.

بهمن نامورمطلق در مقاله «درآمدی بر تصویرشناسی: معرفی یک روش نقد ادبی و هنری در ادبیات تطبیقی» نشریه *مطالعات ادبیات تطبیقی*، سال سوم، شماره ۱۲؛ صص ۱۳۸-۱۱۹ تصویرشناسی و مبانی آن را تعریف کرده است و درباره انواع تصاویر و روش پژوهش تصویرشناسی مطالبی را بیان کرده است.

بازتاب تصویر فرهنگ و تمدن ایران باستان در آثار جاحظ (بررسی موردی کتاب التاج فی أخلاق الملأکة)

نانکت، ل. (۱۳۹۰) نیز در مقاله «تصویرشناسی به‌منزله خوانش متون نشر فرانسه و فارسی» درباره روش تصویرشناسی مطالب کاربردی و مفیدی را مطرح کرده است. از این دو مقاله در بخش نظری و روش تحقیق این جستار بهره برده‌ایم.

مقاله روح الله صیادی‌نژاد و الهام کوچیان (۱۳۹۰) هم‌سو با مسئله جستار ما است. در این مقاله با عنوان «بازتاب جشن‌های باستانی ایرانیان در دو کتاب المحاسن والأضداد و التاج جاحظ بصری» توصیف بازتاب جشن‌های نوروز، مهرگان و فصد را در این دو کتاب بررسی کرده‌اند و نشان داده‌اند که جاحظ تعصب عربی خود را کنار گذاشته و از این رسوم ایرانیان یاد و تمجید کرده است. هرچند بر خلاف این جستار چهارچوب نظری این مقاله تصویرشناسی نیست و تنها به جشن‌های ایرانیان بسنده کرده‌اند.

سکینه محب‌خواه و حسین ایمانیان (۱۳۹۷)، در مقاله «چهره ناخودی در سروده‌های شاعران عرب دوره عباسی برای نمونه: چهره‌های ایرانی پیشااسلامی» به بازتاب تصاویر ایرانیان پیش از اسلام در دوره ادبیات عرب عصر عباسی پرداخته‌اند. در این مقاله نیز روش و نمونه‌های تحلیلی مقاله ما به کار نرفته است.

احسان قبول، عبدالله رادمرد و تکتم عابدی (۱۳۹۷)، در مقاله «تصویرشناسی زنان در سفرنامه ابن فضلان» به شناسایی تصویر زنان اقوام و کشورها از منظر یک شاعر یا نویسنده خارجی پرداخته‌اند. در این مقاله برخی از مسایل فرهنگی-اجتماعی بازتاب یافته زندگی زنان ایران در این سفرنامه از جمله ازدواج، پوشش، زیورآلات و کنیزان را مورد واکاوی قرار داده و نتیجه گرفته‌اند که آن دسته از تصاویر زنان که براساس عقاید و محیط زندگی ابن فضلان برایش عجیب و غیرعادی بوده، در اثر او برجستگی بیشتری دارد.

علی خضری (۲۰۲۱م) در مقاله «تأثیر الثقافة والأدب الفارسی فی آثار الجاحظ، کتاب المحاسن والأضداد نمودجا» برخی از مظاهر فرهنگ ایرانی و کلمه‌های فارسی کتاب المحاسن والأضداد جاحظ را توصیف و تحلیل کرده است. در این مقاله نیز کتاب التاج جاحظ بررسی نشده است.

بر این اساس در پژوهش‌های پیش از این مقاله، تصویر فرهنگ و تمدن ایران در کتاب *التاج فی أخلاق الملوک* بر بنیان دانش تصویرشناسی بررسی نشده است و این مقاله از نظر مسأله و روش نو به شمار می‌آید.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. گذری بر زندگی نامه جاحظ و چگونگی ارتباط او با فرهنگ ایرانی

ابو عثمان عمرو بن بحر، معروف به جاحظ که به دلیل برآمدگی چشمانش به این لقب مشهور است (ابن کثیر، ۱۹۸۸م، ج ۱۱: ۲۵)، یکی از بزرگترین مفاخر و نویسندگان دنیای ادب عربی است که در یکی از سال‌های بین ۱۵۰ تا ۱۶۰ در شهر بصره متولد شد. در همان دوران نوجوانی از علوم مهم روزگارش آگاه شد (ر.ک: الحموی، ۱۹۹۳، ج ۵: ۲۱۰۱). در جوانی از خطبای عرب که در مرید سخن می‌گفتند، بسیاری از اسالیب سخنوری و فنون بلاغت را فراگرفت (همان‌جا) و پس از آن، در بغداد، به علم لغت و نحو تسلط یافت (فاخوری، ۱۳۸۶: ۴۱۳-۴۱۲). در آغاز نوشته‌هایش را به مشاهیری چون ابن مقفع و سهل بن هارون نسبت می‌داد (ر.ک: المسعودی، بی‌تا، ج ۱: ۶۷-۶۶ / العوبی، ۲۰۱۸: ۸۱)، اما وقتی نوشته‌های او مورد اقبال مردم و بزرگان علم و ادب قرار گرفت، درباره موضوعات مختلف از جمله دین کتاب نوشت. کتاب *الإمامة* وی، نظر مأمون را به خود جلب کرد و این باعث شده به دربار مأمون راه یابد و در آن‌جا با کتاب‌های ادب و فرهنگ‌های مختلف از جمله ایرانیان آشنا شود (فروخ، ۱۹۸۱، ج ۲: ۳۰۴). او در حوزه‌های مختلف علوم از جمله علوم ادبی، فلسفی، کلامی، سیاسی، اجتماعی، اخلاقی و ... آثار متعددی نوشته است؛ به گونه‌ای که سبط ابن جوزی می‌گوید در کتابخانه ابوحنیفه در بغداد ۳۶۰ اثر از وی دیده است (ابن الجوزی، ۲۰۱۳، ج ۱۵: ۳۵۱). گویا عبدالعزیز عتیق در کتاب *تاریخ النقد الأدبی عند العرب* همین روایت را مد نظر قرار داده و تعداد آثار او را ۳۶۰ اثر دانسته، البته او یادآور شده که اکثر آثار او در اثر گذر زمان از بین رفته و به ما نرسیده است (عتیق، ۱۹۷۲: ۳۲۵)، این در حالی است که علمای پیش از او از جمله یاقوت حموی، در کتاب *معجم الأدباء* عدد تألیفات جاحظ را ۱۲۸ (الحموی، ۱۹۹۳، ج ۵: ۲۱۱۷) و ابن حجر عسقلانی به

نقل از ابن ندیم، شمار آن‌ها را صد و هفتاد و اندی اثر ضبط کرده‌اند (العسقلانی، ۱۹۷۱، ج ۴: ۳۵۷).

آنچه روشن است، دانش گسترده جاحظ و بازتاب فرهنگ و دانش تمدن‌های کهن در آثار وی است. او در آثارش سعی دارد خود را مرد خرد و اندیشه نشان دهد. این جایگاه برجسته علمی و ادبی که از او در صفحات تاریخ عرب به طور عام و آثار خودش به طور خاص به نمایش گذاشته، زائیده عوامل متعددی است که از جمله آن‌ها می‌توان به نقش بی‌بدیل شهر بصره در حرکت علمی جهان اسلام، ترجمه آثار مختلف علمی در عصر عباسیان و حضور دانشمندان از فرهنگ‌ها و ملل مختلف به‌ویژه ایرانیان اشاره کرد که جاحظ در دو شهر بصره و بغداد، با بسیاری از آنان رفت و آمد داشت و همین امر باعث شده بود، او فرهنگ و تمدن ایران را خوب بشناسد و زبان فارسی را فرا بگیرد و این مطلب در آثارش هویدا است. برای نمونه، در *الحيوان*، آن‌جا که درباره زرافه سخن می‌گوید، می‌نویسد: اسم آن به زبان فارسی «اشتر گاو پلنگ» است، معنی اشتر بعیر، معنی گاو بقره، و معنی پلنگ ضبع است. فارسیان در نام‌گذاری‌ها از اشتقاق استفاده می‌کنند، چنان‌که به نعامة (شتر مرغ) می‌گویند: اشتر مرغ (الجاحظ، ۱۴۲۴، ج ۱: ۹۵).

۲-۲. معرفی کتاب التاج فی أخلاق الملوك

کتاب التاج یکی از کتاب‌های سیاسی منسوب به جاحظ است که بخش وسیعی از آن از فرهنگ ایرانی و زبان فارسی گرفته شده است. این کتاب درباره آداب پادشاهی و رسوم درباری خلافت عباسی است که براساس دربار ساسانی طراحی شده بود. آیین خسروان مجموعه‌ای از آداب پادشاهی بوده و در ادبیات ساسانی و زبان پهلوی نمونه‌های بسیاری داشته است که از بین رفته‌اند، اما در ترجمه‌های این آثار به زبان عربی از قبیل *ادب الکبیر*، *عیون الاخبار و التاج*، حیاتی دوباره یافته‌اند (خالقی مطلق، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۷). موضوع این کتاب چنان‌که اشاره شد، اخلاق پادشاهان و شیوه معاشرت با ایشان و آداب درباری عصر نویسنده است. جاحظ ابتدا کیفیت هر رسم و آیین را در زمان ساسانیان شرح می‌دهد، آن‌گاه به توضیح آن در عصر خلفا می‌پردازد.

زکی پاشا در تحقیق خود درباره کتاب التاج آن را آینه‌ای از دربار خلفا، بار عام ایشان، و انواع آداب و رسوم می‌داند که پس از اسلام، از آداب ایرانیان و روش سیاسی آن‌ها اقتباس شده است (زکی باشی، ۱۹۱۴: ۳۴). وی در ادامه با لحنی اعتراض‌آلود و تعصب‌آمیز از جاحظ انتقاد می‌کند، زیرا به اعتقاد نویسنده، جاحظ در این کتاب چنان غرق در بیان آداب و رسوم ایرانی که از نظر پاشا توافق و تجانسی با اسلام ندارد، شده که کاملاً فراموش کرده قصد او از تألیف این کتاب، توصیف عصر تسلط اسلام، خلفای اسلامی و عنصر عرب است (همان: ۲۵). ظاهراً جاحظ که تعصبات عرب‌گرایی داشته، نیز از این وضعیت ناخشنود بوده و اشاره او به آداب و رسوم ایرانی به دلیل گستردگی آن در روزگار وی بوده است. روابط بین ایرانی‌ها و عرب‌ها به پیش از اسلام برمی‌گردد، اما این روابط در دوره عباسیان که درحقیقت با یاری ایرانیان بر سر کار آمده بودند، بسیار گسترده می‌شود. در این دوره، بسیاری از جشن‌ها و آداب و رسوم ایرانی در بغداد و مقابل چشمان خلفای عباسی به نمایش گذاشته می‌شود و آن‌ها نیز به صورت‌های مختلف به جلوه‌های تمدن و فرهنگ ایرانی و رواج آن روی خوش نشان می‌دادند؛ خصوصاً مأمون که از طرف مادر نژاد ایرانی داشت.

۲-۳. بررسی جوانب مختلف تصاویر ایران باستان در کتاب التاج

در این بخش تصاویر ایرانیان را در کتاب التاج بر پایه سه حوزه سیاسی، فرهنگی و اجتماعی تقسیم‌بندی و تحلیل می‌کنیم.

۲-۳-۱. انواع تصاویر سیاسی ایرانیان در کتاب التاج

جاحظ کتاب التاج را با هدف ترسیم خط مشی سیاسی حکومت عباسیان می‌نویسد و در این میان نظام الگوی موفق و مناسب سیاسی که می‌توانسته به آن استناد کند، نظام سیاسی پادشاهی ایرانیان بوده است. در واقع، جاحظ را می‌توان نظریه‌پرداز نظام سیاسی عباسیان دانست. او بر آن است که نظام سیاسی عباسیان باید ویژگی‌هایی داشته باشد، از جمله پایداری، جهان‌شمولی، ساختارمندی، تشریفات اداری و مردمی‌بودن. در این میان او با

دسترسی به ترجمه سیرالملوک‌ها نظریه نظام سیاسی مطلوبش را بر پایه حکومت ساسانیان ارائه می‌دهد و انواع الگوها و نمونه‌ها را برای شاخصه‌های مدنظرش از ایشان بیان می‌کند.

۲-۳-۱-۱. نظام و ساختار سیاسی

جاحظ درباره نظام سیاسی و حکومتی ساسانیان می‌گوید: «از پادشاهان فارس شروع می‌کنیم؛ چون آنان در این زمینه در رتبه نخست هستند و ما قوانین پادشاهی و مملکت‌داری و رتبه‌بندی خواص و عوام و سیاست رعیت و وادار نمودن هر طبقه به سهم خود را از آنان گرفته‌ایم.» (همان: ۲۲-۲۱). براساس این تصویر، نگاه کاملاً مثبت و انفعالی جاحظ به دربار ساسانیان آشکار می‌شود و این که پادشاهان فارس را از دیگر پادشاهان حکومت‌های دیگر از جمله رومیان برتر می‌پندارد و نظام حکومتی و درباری خلافت عباسیان را برگرفته از نظام ساسانیان می‌داند. این نگرش روشن می‌کند که با وجود جایگاه برتر اجتماعی اعراب نسبت به ایرانیان در دوره جاحظ، اما پیشینه ایشان تصویر ایرانیان را تصویری غالب به نمایش می‌گذارد.

۲-۳-۱-۲. تشریفات درباری

برای حکومت عباسیان و پایتخت آن‌ها بغداد که به مرکز قدرت سیاسی و علمی جهان تبدیل شده بود و تعاملات گسترده‌ای با اقوام و ملل دیگر داشت، نظام تشریفات درباری گریزناپذیر بود. پیشینه قبیله‌ای و عشیره‌ای عرب نمی‌توانست نظام تشریفات خلافت را ترسیم کند؛ بنابراین، جاحظ با اقتباس از آیین تشریفات دربار ساسانیان، نظام مطلوب خود را در این باره معرفی می‌کند. او درباره مراسم بدرقه شاهان سایر بلاد از بغداد الگوی ساسانیان را معرفی می‌کند:

«وقتی یکی از هم‌مرتبه‌های پادشاه بخواهد از نزد وی برود و با او وداع کند، پادشاه باید برای او برخیزد و اسب او را فرابخواند تا سوار شود و پیش از سوار شدن، چند قدمی او را همراهی کند و به خدم و حشم خود دستور دهد تا در برابر او بدوند. اخلاق سلاطین و فرزندان آل ساسان این‌گونه بوده است و اردشیر پسر بابک آن‌ها را این‌گونه تعلیم داده بود و این رویه تا زمان خسرو پرویز در میان آنان رایج بود تا آن‌که وی آن را تغییر داد» (الجاحظ، ۱۹۱۴: ۸-۷).

از این تصویر برمی آید که جاحظ در ترسیم نظام تشریفات دربار عباسیان به نظام ساسانیان تا قبل از خسرو پرویز نظر دارد و در این تصاویر، ویژگی‌هایی همچون بزرگ‌داشت، تواضع و احترام به مهمان مشاهده می‌شود که همه این تصاویر از نوع تصاویر مثبت و غیر مستقیم است. ظاهراً پس از این که حکومت ساسانیان در دوره خسرو پرویز به اوج قدرت می‌رسد، این آیین تشریفات تغییر می‌کند. جاحظ این رفتار احترام‌آمیز به صاحبان قدرت دیگر بلاد را به این دلیل مطرح می‌کند که مهمانانی که رنج سفر را به تن خریدارند، برای دیدار با خلیفه، جذب رفتار احترام‌آمیز او بشوند و با بروز رفتاری به دور از قاعده، برای حکومت مشکل و آسیبی پدید نیاید. ذکر اردشیر و درخواست از خلیفه عباسی برای الگوبرداری از او نشانگر تصویر غالب ایرانیان برای عرب‌ها است.

۲-۳-۱ - ۳-۲. نظام طبقاتی دربار

جاحظ به درستی دریافته است که برای ترسیم یک نظام کلان سیاسی، لازم است ساختار تعریف شود. این ساختار برپایه شاخصه‌های گوناگون اشکال متنوعی می‌تواند داشته باشد؛ از جمله تعریف ساختار براساس جایگاه افراد در قدرت. او طبق ساختار نظام سیاسی ساسانیان، پادشاه را در رأس هرم تعریف می‌کند و پس از آن، سه طبقه را در ذیل پادشاه تعریف می‌کند: شاهزادگان، مشاوران و ندیمان و خندانندگان. سپس او کارکرد هر یک از این طبقه‌ها را در نظام سیاسی ساسانیان تعریف می‌کند؛ طبقه نخست برای حفظ نظام پادشاهی، طبقه دوم برای مشاورت در رفع مسایل کشور و اداره امور آن و طبقه سوم برای شاد کردن و تفریح پادشاه و دو طبقه نخست است. چنان که در طبقه دوم قدرت اندیشه و مشاورت اصل می‌باشد، در طبقه سوم ظاهر آراسته و زیبا و مبراً از هر گونه نقص ظاهری شرط ورود به این طبقه است.

جاحظ این نوع نظام درباری را در جایگاه الگویی برای خلفای عباسی تعریف می‌کند و تمامی تصاویر غیر مستقیمی که نقل قول می‌کند، مثبت است. در اضلاع سه‌گانه این نظام، ضلع قدرت پادشاهی به صورت موروثی و صرفاً در خاندان پادشاهی بوده است؛ اما این ضلع نیاز به مشاوره و آرای خردمندان داشته که در این میان صرفاً توانایی تحلیل و

تفکر صحیح و ارائه مشاوره خردمندانه از سوی ایشان اصل بوده است؛ دو ضلع صاحبان قدرت و رایزنان نیازمند تفریح و سرگرمی بوده‌اند که ضلع سوم را تشکیل می‌دهند. در این بخش، اصل بر ظاهر آراسته و متوازن بوده است که مشاهده ایشان حظ بصری و روانی را نخست برای شاهزادگان و دیگر مشاوران پدید آورد. جاحظ در این خصوص بیان می‌دارد: «اردشیر پسر بابک اولین کسی بود که مشاوران خود را رتبه‌بندی کرد و زمام سیاست آنان را به دست گرفت و آن‌ها را در سه طبقه جای داد. شاهزاده‌ها در طبقه اول بودند که مجلس این طبقه با مجلس پادشاه ده ذراع فاصله داشت. سپس طبقه دوم بودند که مشاوران و ندیمان پادشاه بودند که از میان اهالی علم و شرف انتخاب می‌شدند؛ مجلس آنان ده ذراع از مجلس طبقه اول فاصله داشت و سپس طبقه سوم بودند که مجلس آنان نیز ده ذراع با مجلس طبقه دوم فاصله داشت، آنان بذله‌گویان و کسانی بودند که وظیفه شاد کردن و خنداندن پادشاه را داشتند، اما در این طبقه نباید کسی باشد که اصلتش پست و خسیس و ناقص العضو باشد و نباید خیلی بلند قد یا خیلی کوتاه باشد و نباید در او عیب و نقصی باشد و نباید کسی باشد که در نژادش نقطه تاریکی باشد و نباید از طبقه صنعتگران پست مثل خیاطزادگان یا حجامت‌کنندگان باشد، حتی اگر دانا به علم غیب باشد. اردشیر می‌گفت: هیچ چیزی مثل معاشرت با فرد سخیف و هم‌کلامی با فرد پست به نفس پادشاه آسیب نمی‌زند.» (همان: ۲۲-۲۱).

این که جاحظ دوباره از اردشیر بابک نام می‌برد و خواهان الگوبرداری و هم‌ذات‌پنداری خلیفه عباسی با او است و این که دقیقاً فضای جغرافیایی کاخ شاه را بازنمایی می‌کند و فواصل هر طبقه را ترسیم می‌کند، دلالت بر تصویر کاملاً مثبت، موجّه و غالب نظام سیاسی ساسانیان بر اعراب دارد و دلیل اصلی آن باز می‌گردد به همان بحث پایه‌ای که اگر جاحظ به ساختار سیاسی ساسانیان، در جایگاه قدرت جهانی عصر خود، استناد نکند، الگوی در دسترس دیگری نخواهد داشت.

۲-۳-۱- ۴. کاربرد خدعه در جنگ

جاحظ در این جا بر آن است که خدعه در جنگ را مثبت جلوه دهد؛ بنابراین، نخست با ذکر احادیثی از پیامبر (ص) خدعه و نیرنگ را در جنگ مثبت می‌داند؛ سپس استدلال

عقلانی‌اش را می‌آورد و در پایان به جایگاه نیرنگ و فریب در نظام سیاسی ساسانیان در هنگام جنگ می‌پردازد. در این مورد نیز او از مخاطب عربش می‌خواهد که با خسرو پرویز و بهرام گور هم‌ذات‌پنداری کند و در موقعیت‌های مشابه چون ایشان عمل کند (الجاحظ، ۱۴۱۹، ۱۷۵-۱۷۸). او دلیل استفاده از فریب جنگی را این‌گونه شرح می‌دهد:

«زیرا هر چیزی هزینه‌ای دارد که باید برای پرداخت آن هزینه، اموالی صرف شود، اما هزینه جنگ جان است و برای این که پادشاه از هدر رفتن جان مردم خود جلوگیری کند و اسباب سعادت ملت و کشور خود را فراهم آورد، باید از خدعه‌های نظامی استفاده کند.» (همان: ۱۷۵).

۲-۳-۱-۵. رعایت تدابیر جنگی پیش و پس از آن

یکی دیگر از تدابیر جنگی که جاحظ از پادشاهان ساسانی نقل می‌کند، تدابیر ایشان پیش و پس از جنگ بوده است. وی بنا بر این تصویر، خلیفه را به صرفه‌جویی در هزینه‌ها و اختصاص مبالغ صرفه‌جویی شده به میدان جنگ فرامی‌خواند و پس از پیروزی، برپایی جشن‌ها و گشودن سفره‌ها و سپاس‌گزاری از پروردگار. جاحظ به حاکم و پادشاه توصیه می‌کند در زمان پدید آمدن بحران‌هایی همچون نفوذ دشمن به مرزها، کشته شدن فرماندهان جنگی، پیدایش دشمنی که در میان مردم تفرقه و اختلاف ایجاد کرده و ... باید ساعات استراحت خود را کنار بگذارد و تمام هم و غم خود را صرف تدبیری برای برطرف کردن این بحران‌ها، آماده‌سازی لشکریان و سپاهیان‌ش گذارد و نباید با امید و آرزوهای بی‌جا و خوش‌بینی کاذب، وقت را هدر دهد؛ چرا که اگر چنین کند، حکومت او سست شده و رو به نابودی خواهد رفت. وقتی چنین شرایطی برای پادشاهان ایران پیش می‌آمد، دستور می‌دادند تا سفره‌های رنگین غذا که هر روز گسترانده می‌شد، برچیده شوند و تنها به سفره مختصری که بر آن نان و نمک و سبزی قرار داده می‌شد، اکتفا می‌کردند و چند لقمه از آن می‌خوردند، سپس سفره برچیده می‌شد و به تدبیر جنگ و تجهیز لشکریان می‌پرداختند و تا زمان برطرف شدن این شرایط بر همین منوال رفتار می‌کردند و در زمان

فائق آمدن بر این بحران‌ها همگان دعوت می‌شدند و خطبا و وزرا خطبه می‌خواندند و خدا را برای این پیروزی حمد می‌گفتند و سپس مردم با توجه به طبقات اجتماعی‌شان دست به سوی سفره‌ها دراز می‌کردند و وقتی آنان از خوردن فارغ می‌شدند، به جشن و خوش‌حالی می‌پرداختند و می‌گفتند حق شکر نعمت این است که اثر آن بر مردم ظاهر شود (همان: ۱۷۲-۱۷۱).

روشن است جاحظ تصاویری از دربار ساسانیان را نقل می‌کند که با مبانی و رویکردهای اسلامی سازگاری دارد. از این رو، در ضمن بیان تجربیات ایرانیان، گاه احادیث نبوی را در جایگاه اصل و یا مصداق نقل می‌کند و بر اعمالی چون حمد و شکر خداوند، عدالت میان اقشار جامعه تأکید می‌کند و برخی آیین‌های شاهان ایرانی را که خلاف احکام اسلامی است، همچون شراب‌نوشی حذف می‌کند. دلیل این اسلامی‌سازی نظام سیاسی ساسانیان می‌تواند بالابردن امکان الگوپذیری حکومت عباسیان از ایشان باشد.

۲-۳-۱-۶. رازداری اطرافیان پادشاه

یکی دیگر از شاخص‌های مهم نظام سیاسی مدّ نظر جاحظ گزینش اطرفیان پادشاه است. او بر رازداری اطرافیان پادشاه تأکید می‌ورزد و افشاکنندگان رازهای حکومتی را هم‌چون دشمنان و خائنان به حریم شاهی می‌داند: پادشاهان هر کسی را بتوانند تحمل کنند، سه کس را نمی‌توانند تحمل کنند: اول کسی که به ملک آنان آسیب رساند، دوم کسی که اسرار آنان را فاش کند، سوم کسی که به حریم خانوادگی او خیانت کند (الجاحظ، ۱۴۱۹: ۹۲)؛ سپس به رفتار پادشاهان ایران اشاره می‌کند که تا چه حد اسرار حکومت خود را پنهان و سعی می‌کردند وزرا و رجال حکومت خویش را از میان افراد رازدار انتخاب کنند. در همین باره به جدّ و جهد خسرو پرویز اشاره می‌کند و می‌گوید: تلاش او در آزمودن رازداری اطرفیانش بسیار عجیب بود و حتی می‌توان گفت از عدالت خارج و چیزی شبیه به ظلم و جور بود (همان‌جا). به عقیده جاحظ این رفتار خسرو پرویز به این خاطر بود که وی می‌گفت: «پادشاه سعادت‌مند باید همه هم و غم خود را در آزمودن این افراد قرار دهد،

چون آنان ستون‌های حکومت هستند.» (همان‌جا). هم‌طرازی افشای راز پادشاه با آسیب رساندن به کشور و خیانت به خانواده، خطرآمیز و قبیح بودن آن را از نظر ایرانیان نشان می‌دهد. اصل موضوع رازداری در دربار ساسانیان نشان از این است که دربار نمی‌خواسته اطلاعات درونی‌اش به سطح جامعه و دولت‌های رقیب درز کند و خواهان ارائه تصویری مبهم از خود بوده است. ایجاد چنین تصویر مبهمی ترس و رعب را در درون طرف‌های مقابل پدید می‌آورده است و باعث می‌شده برآورد دقیقی از قدرت نظامی و امکانات ساسانیان نداشته باشند. جاحظ برای ایجاد چنین تصویری از خلافت بغداد آن‌ها را به پنهان داشتن رازهای خود از دیگران، چون ایرانیان، وامی‌داشته است.

۲-۳-۱-۷. حفظ امنیت حاکمان

پادشاهان ساسانی برای حفظ جان‌شان از هرگونه سوء قصد، ترفندهایی را به کار می‌بستند. به عنوان مثال جاحظ درباره محل خواب شاهان ساسانی می‌نویسد:

«محل خواب و استراحت هیچ یک از آنان هرگز شناخته نشد. برای اردشیر، شاپور، بهرام، یزدگرد، خسرو پرویز و خسرو انوشیروان چهل بستر در چهل جا پهن می‌شد و کسی که آن‌ها را از دور می‌دید، شک نمی‌کرد که بستر پادشاه است و در آنجا خوابیده است، در حالی که در آن اماکن نخوابیده بود و چه بسا در یک بستر نامناسب، دست خود را زیر سر گذاشته و خوابیده بود.» (همان: ۱۲۲).

بر این اساس، جاحظ به حاکم توصیه می‌کند که برای مراقبت از جان خویش نباید محل خواب و استراحت خود را به دیگران اعلام کند، بلکه باید آن را در مکانی ناشناخته انتخاب کند تا به او سوء قصد نشود. مشاهده می‌شود جاحظ حفظ جان شاه و حاکم را اصلی بنیادین برای پایداری حکومت می‌داند. بنابراین، نخست انواع تدبیرها را بیان می‌کند تا خائن به دربار خلیفه راه نیابد و پس از آن، برای دفع ضرر خائن احتمالی و به قتل رساندن خلیفه در خواب، راهکاری را به تقلید از شاهان ایرانی توصیه می‌کند.

۲-۳-۱ - ۸. همراه داشتن امکانات در سفر

جاحظ معتقد است حاکم نباید خود را در دارالحکومه محبوس کند؛ بلکه لازم است بنا به دلایل گوناگون به شهرها و مناطق مختلف سرکشی کند. اما این خروج از قصر مستلزم رعایت ملاحظاتی است. او این ملاحظات را مانند موارد دیگر از رفتار شاهان ایرانی برمی‌گیرد و توصیه می‌کند. هرگاه حاکم برآن است برای سفر یا تفریح از کاخ پادشاهی خارج شود، به مانند شاهان ایران، تمام امکانات دربار را با خود به همراه داشته و پول و خلعت‌هایی همراه داشته باشد که اگر کسی شایسته صله و پاداش بود، به او پاداش دهند. هم‌چنین تازیانه و بند با خود بردارند که اگر کسی در اثر اشتباه یا ترک وظیفه مستحق تأدیب بود، شکنجه شود. ابزار و سلاح کافی با خود داشته باشند تا با دشمنانی که ناگهانی شیخون می‌زنند، مقابله بتوانند کرد. محافظان متعددی از پس و پیش وی حضور داشته باشند که مانع سوء قصد به حاکم شوند، ندیمان نیز جهت شنیدن اسرار حاکم و علمایی که درباره حوادث و مسایل مهم حکومت و آیین‌شان به او مشورت دهند و تلخک‌هایی که اسباب شادی و خوشی حاکم را در شب‌های تنهایی‌اش فراهم کنند (همان: ۷۰).

جاحظ پس از نقل این نکات دقیقی که آن‌ها را از اسباب پایداری حکومت می‌شمارد، می‌گوید: تمام پادشاهان ایران از اول تا آخرشان بدین گونه عمل کرده‌اند (همان‌جا). در این تصویر جاحظ به دو اصل مهم هر نظام سیاسی مقتدری اشاره دارد؛ بخشش و نوازش برای دوست‌داران حکومت و شایستگان تشویق، و تنبیه و عدالت برای متجاوزان به حریم حکومت. او تصریح می‌کند این جاذبه و دافعه در خارج کاخ پادشاهی که حاکم در معرض مستقیم دید توده مردم است، باید نمایان‌تر باشد. هم‌چنین تصریح می‌کند همه امکانات درون قصر در هنگام سفر باید همراه با حاکم باشد و همه دوراندیشی‌ها برای حفظ جان حاکم در خارج قصر با شدت بیش‌تری باید لحاظ شود.

جدول شماره (۱): انواع تصاویر سیاسی ایرانیان در کتاب التاج

[Table No. 1: Types of Iranian political images in the book Al-Taj]

منفی	مثبت	شاخصه
	✓	ساختار و نظام سیاسی
	✓	تشریفات درباری
	✓	نظام طبقاتی دربار
	✓	کاربرد خدعه در جنگ
	✓	رعایت تدابیر جنگی پیش و پس از آن
	✓	رازداری اطرافیان پادشاه
	✓	حفظ امنیت حاکمان
	✓	همراه داشتن امکانات در سفر

چنان که ملاحظه می‌شود، جاحظ ۸ گونه از تصاویر سیاسی دربار ساسانیان را ارائه می‌دهد و در همه این تصاویر و زیرتصاویر آن، خلفا و زمامداران عباسی را فرامی‌خواند در حکومت‌داری این ۸ شاخصه را لحاظ کنند و بدون استثنا مانند شاهان و درباریان ساسانی عمل کنند تا نظام خلافت پایدار و قدرتمند باقی بماند.

۲-۳ - ۲. انواع تصاویر فرهنگی ایرانیان در کتاب التاج

دومین نوع از تصاویر شاخص ایرانیان در کتاب التاج تصاویر فرهنگی است. هرچند این کتاب با هدف سیاسی نگاشته شده است، اما از رهگذر تحلیل تصاویر سیاسی می‌توان به بسیاری از جوانب فرهنگی جامعه ایرانی در دوره ساسانی دست یافت. در زیر تصاویر فرهنگی بارز ایرانیان ذکر می‌شود:

۲-۳-۲-۱. متمایز بودن رفتار پادشاه از سایر دولت مردان

از مهمترین ویژگی‌های فرهنگی مرتبط با شیوه سیاسی و حکومت‌داری ایرانیان، ضرورت تمایز در لباس پوشیدن شاهان نسبت به رعایا بود. در حکومت‌های اسلامی، پسندیده این است که حاکم و رهبر اسلامی همانند عموم مردم لباس بپوشد و خود را از مردم جامعه متمایز و برتر نسازد. این در حالی است که در حکومت‌های پادشاهی، حاکمان از آنجا که خود را برترین آدمیان به شمار می‌آوردند، می‌کوشیدند به انحصار گوناگون خود را از دیگران متمایز کنند. جاحظ در این باره بیان می‌کند که لازم است انواع پوشش و ظواهر خلیفه برتر و متفاوت از دیگران باشد؛ چراکه متمایز و منفرد بودن، مایه عزت، ابهت و شکوه است. او می‌گوید: در آب، هوا، استفاده از عطرها و زیورآلاتی همچون انگشتر باید از خواص خود نیز متمایز باشد. سپس به کردار انوشیروان و اردشیر که به عقیده جاحظ از بافضیلت‌ترین شاهان ایران بوده، اشاره می‌کند که بسیار دوست داشتند به گونه‌ای رفتار کنند و لباس بپوشند و عطر استعمال کنند که احدی نتواند آن گونه عمل کند (جاحظ، ۱۹۱۴: ۷۵-۷۴).

لزوم منحصر به فرد بودن پادشاه به این موارد محدود نمی‌شود، بلکه جاحظ در جای دیگر تحت عنوان «ما یتفرد به الملک فی عاصمته» سه امر حجامت کردن، رگ زدن (فصد) و دارو خوردن شاهان را از دیگر مواردی برمی‌شمارد که باید رجال دولتی و عوام مورد توجه قرار دهند و در آن زمانی که پادشاه این اعمال را انجام می‌دهد، از انجام آن‌ها خودداری کنند تا مبادا خود را به شاه شبیه کنند و شأن شاه را پایین بیاورند. جاحظ در این مورد نیز به رفتار شاهان ایران، خصوصاً انوشیروان استناد می‌کند و می‌گوید: «انوشیروان در روز شنبه حجامت می‌کرد و اعلام می‌کرد که مردم در این روز به امور دیگری پردازند و اگر کسی به این امر توجه نمی‌کرد و در این ایام حجامت می‌کرد، مجازات می‌شد.» (همان: ۸۸-۸۷). در واقع، جاحظ بر خلاف شیوه نظام اسلامی، این ویژگی ظاهراً سلبی را به عنوان یک ویژگی ممتاز و مهم مطرح و به خلفای عباسی توصیه می‌کند که به مانند شاهان ساسانی خود را متمایز و متفاوت از عامه مردم از جهت رفتار و ظاهر قرار دهند.

۲-۳-۲. رفتار متقابل شاه و مردم در اعیاد

نوروز و مهرگان از قدیمی‌ترین جشن‌های ایران باستان است که از دیرینه‌ای بسیار طولانی برخوردار است. «ایرانیان در گذشته سال را به دو فصل گرما و سرما تقسیم می‌کردند.» (خلف تبریزی، ۱۳۴۲، ج ۴: ذیل ماده نوروز) و بر همین اساس، در ابتدای هر یک از این دو فصل، جشنی را برپا می‌کردند. نوروز جشن شروع فصل گرما و مهرگان جشن شروع فصل سرما بوده است. درباره تاریخ پیدایش این جشن‌ها اتفاق نظری نیست، اما اغلب با استناد به شعری از فردوسی، نوروز را به زمان جمشید (۱) و مهرگان را به زمان فریدون (۲) نسبت می‌دهند. جاحظ نیز در کتاب *المحاسن والأضداد* به همین نظر اشاره کرده است (الجاحظ، ۲۰۰۳: ۲۷۷-۲۷۶).

اما وی در کتاب التاج این دو جشن، به خصوص نوروز را، از برجسته‌ترین مظاهر فرهنگ و تمدن ایرانی برمی‌شمارد و به آداب و رسومی که ایرانیان در این دو جشن برگزار می‌کنند، پرداخته و به تفصیل سخنانی درباره آن‌ها بیان کرده است که به روشنی بیانگر اهمیت این سنت در میان ایرانیان باستان است. از جمله رسومی که در این دو جشن انجام می‌شده و جاحظ به آن‌ها اشاره کرده، سنت هدیه دادن طبقات مختلف جامعه به شاه و نیز هدیه دادن شاه به مردم است. در این جشن‌ها مردم ارزشمندترین داشته‌هایشان را به پادشاه تقدیم می‌کردند و در مقابل شاه در خزانه خود را باز می‌کرد و از پارچه‌ها، لباس‌ها و سکه‌های خود به مردم هدیه می‌داد (الجاحظ، ۱۴۱۹: ۱۴۷-۱۴۴). این سنت در دوران حکومت اردشیر، بهرام گور و انوشیروان بسیار رایج و مشهور بوده است (همان‌جا).

در این تصویر نیز مشاهده می‌کنیم که جاحظ نخست بر ضرورت برگزاری جشن‌ها در میان مردم تأکید دارد؛ سپس تشریفات و مراسمی را برای اعیاد بزرگ مسلمانان پیشنهاد می‌کند که الگوی این مراسم را عید نوروز ایرانیان معرفی کرده و در آخر برای برقراری رابطه عاطفی میان مردم و خلیفه، به آیین هدیه‌دادن اشاره دارد و مردم و خلیفه را برمی‌انگیزد با هدیه دادن در اعیاد بزرگ، رابطه نزدیک‌تر و عاطفی‌تری با هم داشته باشند.

ذکر جزییات و مثال‌هایی از هدیه‌های ایرانیان، ترسیم فضای جشن‌های نوروز و مهرگان و نام بردن از سه شاه ساسانی همه و همه نشانگر اهمیت این تصویر برای جاحظ و قصد او برای تأثیرگذارتر کردن این تصویر ایرانیان بر دستگاه خلاف عباسیان دارد.

۲-۳-۲. نحوه هم‌سفرگی اطرافیان با پادشاه

در این تصویر جاحظ، مخاطبش اطرافیان خلیفه است و به آنان آیین غذاخوردن با خلیفه را گوشزد می‌کند. در این باره او کلیه جزییات غذاخوردن با پادشاه را بیان می‌کند؛ از جمله مقدار غذاخوردن، چگونگی دست بردن به سمت غذا، صحبت کردن به جدّ یا شوخی بر سر سفره غذا در حضور پادشاه، نگاه نکردن به دهان و ظرف غذای پادشاه. او برای آن که سخنانش را مستند کند، به دربار ساسانیان ارجاع می‌دهد و می‌گوید: پادشاهان ایران وقتی کسی را می‌دیدند که این اخلاق از جمله حرص و ولع داشتن به غذا در او هویدا است، او را تحقیر و کوچک می‌شمردند (جاحظ، ۱۹۱۴: ۱۱). سپس می‌گوید: حقّ پادشاه این است که بزرگی و وقار او حفظ شود و رعایت وقار او این است که قبل از او به سوی غذا دست دراز نشود و حرص و ولع به غذا نشان داده نشود و کسی چشم طمع به غذای پادشاه ندوزد. پادشاهان ایران از زمان اردشیر تا زمان یزدگرد، به این اصل بسیار پایبند بودند (همان: ۱۳)؛ چرا که معتقد بودند کسی که به غذای پادشاه چشم طمع بدوزد، قطعاً به اموال مردم و طبقه زیردست جامعه حریص‌تر خواهد بود (همان: ۱۴).

نکته ظریفی که جاحظ به خلیفه یادآور می‌شود، این است که نحوه غذاخوردن افراد نشانگر نوع شخصیت و عملکرد ایشان است. بنابراین، او می‌تواند با هم‌سفره شدن با اطرافیان به شناختی از نوع رفتار و عملکرد ایشان با عموم مردم دست یابد.

یکی دیگر از نکات فرهنگی مورد توجه جاحظ این است که نباید بر سر سفره پادشاه هیچ سخنی، به جدّ یا به شوخی گفته شود، حتی اگر خود پادشاه سر سخن را باز کرده باشد و دیگران باید فقط با چشمانی فروافتاده به سخنان پادشاه گوش فرادهند. جاحظ در این مورد نیز به رسوم فرهنگی ساسانیان استناد می‌کند و می‌گوید:

وقتی سفره شاهان ساسانی گسترانده می‌شد، هیچ کسی سخنی نمی‌گفت تا این که از سر سفره برخیزند و اگر مجبور به سخن می‌شدند، برای فهماندن مقصود خود از ایما و اشاره استفاده می‌کردند. دلیل آنان این بود که زندگی این دنیا وابسته به این غذاها است. از این رو، باید انسان ذهنش را به غذایش بسپارد و روح و جوارح خود را به غذایش مشغول سازد تا هر عضوی سهم خود را از غذا بگیرد و بدن و روح حیوانی که در قلب است و سرشتی که در کبد است، کاملاً تغذیه شوند و به خوبی آن را دریافت کنند (همان: ۱۶-۱۷).

فضاسازی یکی از شگردهای مهم جاحظ در تصویرسازی است. در این جا نیز او به اصل مهم سکوت در هنگام غذاخوردن در نزد خلیفه و غیر آن اشارت دارد و دلایل ایرانیان پیش از اسلام را برای این اصل مهم برمی‌شمارد. نکته جالب توجه این است که در این تصویر نیز جاحظ بیش از این که تمایل داشته باشد از احکام و مقررات اسلامی درباره آداب غذاخوردن بهره ببرد، به عناصر فرهنگی و درباری ایرانیان پیش از اسلام استناد می‌کند.

۲-۳-۲-۴. چشم‌پوشی حاکم از اشتباهات کوچک زبردستان

به عقیده جاحظ، پادشاهان و امیران از برترین آفریده‌های خداوند هستند و سزاوار آنان است که بهترین اخلاق و غنی‌ترین فرهنگ را داشته باشند؛ از این رو، پرورش فرهنگ کرامت و بزرگ‌منشی یکی از مهم‌ترین جوانب فرهنگی است که جاحظ کوشیده آن را در میان حاکمان عباسی رواج دهد و در صفحاتی از کتاب التاج با نقل حکایات متعدّد از پادشاهان گذشته و ترسیم چهره‌های قابل ستایش پادشاهان ایرانی، بر این امر مهم اهتمام ویژه‌ای ورزیده است. بر همین اساس، جاحظ سفارش می‌کند که حاکمان عباسی اشتباهاتی را که خللی در کار حکومت آنان وارد نمی‌سازد و ثروت مملکت آنان را بر باد نمی‌دهد و خدشه‌ای بر چهره عزت و اقتدار حاکم وارد نمی‌کند، چشم‌پوشی کنند.

جاحظ پس از بیان این توصیه‌ها تصاویری از رفتارهای بهرام گور و انوشیروان را پیش روی خواننده به نمایش می‌گذارد که چقدر بزرگ‌منشانه از اشتباه کسانی که نادانسته در محضر پادشاه مرتکب اشتباهی شده بودند، چشم‌پوشی می‌کردند (همان: ۹۹-۹۸). از این تصویر این بخش از نظریه نظام خلافت جاحظ آشکار می‌شود که بنای حکومت باید بر چشم‌پوشی از خطاهای زیردستان باشد و مرز این چشم‌پوشی با توجه به تصاویر پیشین سست شدن ستون‌های نظام خلافت و خیانت به جان و ملک خلیفه است. جاحظ در جایگاه حکیمی تاریخ‌دان، نیک می‌داند که اسباب سقوط بسیاری از حکومت‌های پیشین سخت‌گیری و انتقام‌جویی‌های بی‌مورد حاکمان بوده است و اگر حکومت ساسانیان عمر طولانی یافت و از درون فروپاشید، به سبب این نوع از نظام حکمرانی‌اش بوده است.

۲-۳-۲-۵. سپاس‌گزاری از نیکوکاران و ستودن آن‌ها

سپاس‌گزاری در برابر نیکی دیگران از جمله صفات اخلاقی پسندیده‌ای است که در همه ملل و ادیان به آن توصیه شده است. (۳) چنین موضوعی بنا بر اهمیت و ضرورت به عنوان یکی از رفتارهای اصلی در آیین کشورداری جاحظ مطرح شده است.

جاحظ در ذیل عنوان «بزرگ‌داشت و قدردانی از وفاداران» این ویژگی را از اخلاق شاهان برشمرده و هیچ فضیلتی را در انسان بالاتر از وفاداری به شمار نیاورده است (الجاحظ، ۱۴۱۹: ۱۰۲). سپس یادآور می‌شود که وفاداری دارای ابعادی است که یکی از آن‌ها سپاس‌گزاری با زبان و سایر اعضا است و برای این مورد، طبق روئے پیشینش، شواهدی از رفتارهای شاهان ایران ذکر می‌کند و می‌گوید:

«همه ملوک عجم از اول و آخرشان، از سپاس‌گزاری از خویشان و عوامشان که به او نعمتی عطا کرده است و از ذکر نعمات او باز نمی‌داشتند؛ حتی اگر فرد نعمت‌دهنده طبق قانون آن‌ها کشته شده باشد و پادشاه بر او خشم گرفته باشد؛ چه آنان فضیلت کسی را که چنین کار ارزشمندی از او سر زده است، می‌دانستند و دستور می‌دادند از او تشکر شود و به وی صلح داده شود» (همان: ۱۰۳).

در این میان او از قباد، در جایگاه الگویی برتر، یاد می‌کند که دستور داده بود یکی از مخالفان حکومت را بکشند. پس از کشته شدنش، مردی از همسایگانش را دید که بر پیکر او ایستاده و می‌گوید:

«خداوند تو را پیامزد که به همسایگانت نیکی می‌کردی و در برابر اذیت و آزار آنها شکیبایی می‌کردی و به نیازمندان رحم می‌کردی. عجب دارم که چگونه شیطان تو را به نافرمانی از پادشاه واداشت و تو را از اطاعت واجب او خارج کرد. سپس مأموران حکومت قباد وی را دستگیر و زندانی کردند. این ماجرا به گوش قباد رسید، به مأموران نامه نوشت که شایسته است این مرد که قدردان نیکی به خود بوده، مقام و مرتبه‌اش بلند گردد و عطایای به او افزون شود(همان: ۱۰۴-۱۰۳).

در این تصویر جاحظ هم شخصیتی را در جایگاه الگو معرفی می‌کند و هم فضا و شرایط مشابه با دوره خلیفه را بازسازی می‌کند تا خلیفه با هم‌ذات‌پنداری با شخصیت قباد پس از قرار گرفتن در موقعیت مشابه مانند او رفتار کند و از طریق این شبیه‌سازی رفتاری و عملی، شرایط استمرار دستگاه خلافت را فراهم سازد.

جدول شماره (۲): انواع تصاویر فرهنگی ایرانیان در کتاب التاج

[Table No. 2: Types of Iranian cultural images in the book Al-Taj]

مؤلفه‌ها	مثبت	منفی
تمایز بودن رفتارهای پادشاه	✓	
رفتار متقابل شاه و مردم در اعیاد	✓	
نحوه هم‌سفرگی اطرافیان با پادشاه	✓	
چشم‌پوشی حاکم از اشتباهات کوچک زیردستان	✓	
سپاس‌گزاری از نیکوکاران و ستودن آنها	✓	

جاحظ ۵ تصویر کلان فرهنگی از نظام سیاسی ایرانیان در کتاب التاج ارائه می‌دهد که همگی دارای بار ارزشی مثبت است. از این ۵ تصویر ۳ مورد آن مستقیماً خطاب به خلیفه است و ۱ مورد خطاب به اطرافیان وی و ۱ مورد خلیفه و توده مردم. در همه این تصاویر جاحظ دست کم یکی از شاهان ایرانی را در جایگاه شخصیت الگو می‌آورد با ذکر نمونه‌ها و داستان‌هایی سعی در ایجاد فضای مشابه میان دربار ساسانی و دستگاه خلافت دارد تا خلیفه به الگوپذیری از شاه ایرانی در فضا و شرایط یک‌سان مانند شاه ایرانی عمل کند.

۲-۳-۳. انواع تصاویر اجتماعی ایرانیان در کتاب التاج

دسته سوم از تصاویر کلانی که از کتاب التاج قابل برداشت است، تصاویری است که به عامه مردم مرتبط است و از رهگذر این تصاویر می‌توان به شناختی از وضعیت اجتماعی مردم دوره ساسانیان دست یافت.

۲-۳-۱. طبقه‌بندی مردم جامعه

شناخت طبقات اجتماعی مردم و درک جایگاه آنان از مباحث مهم در مطالعات جامعه‌شناختی است که به جامعه‌شناس در شناخت صحیح جامعه کمک شایانی می‌کند. از همین منظر با مطالعه آنچه جاحظ درباره طبقات جامعه ایران در عصر ساسانیان نقل کرده است، می‌توانیم وضعیت اجتماعی مردم در حکومت ساسانیان را بشناسیم. جاحظ می‌گوید:

اردشیر مردم را به چهار طبقه تقسیم کرده بود؛ در طبقه اول شاهزادگان، طبقه دوم روحانیان و خادمان آتشکده‌ها، طبقه سوم پزشکان، نویسندگان و منجمان و در طبقه پنجم کشاورزان، صنعتگران و پیشه‌وران بودند. پس از این طبقه‌بندی، جاحظ رفتار اردشیر نسبت به هر یک از این طبقات را توصیف می‌کند که تا چقدر به رعایت جایگاه اهالی این طبقات و لزوم پای‌بندی هر طبقه به شئون خود حساس بود؛ چراکه وی معتقد بود هیچ چیزی به اندازه جابه‌جایی طبقات و فروکاستن رتبه اهالی طبقات بالا به طبقات پایین و برافراشتن جایگاه مردمان طبقات پایین به جایگاه طبقات بالا به فروپاشی حکومت و انتقال دولت‌ها سرعت نمی‌بخشد (همان: ۲۳).

جاحظ بیان می‌دارد که:

«اهالی این طبقات نیز می‌بایست حدود خود را رعایت می‌کردند و کسی که از طبقه پیشه‌وران و صنعتگران بود، حق نداشت با طبقات برتر از خود هم‌نشینی داشته باشد و حتی اگر خود پادشاه (اردشیر) در اثر مستی ناشی از باده‌نوشی، این قانون را نقض و رتبه و جایگاه ندیمان را جابه‌جا و از ندیمان طبقه دوم چیزی را طلب می‌کرد که انجام آن از وظایف ندیمان طبقه اول بود، خود را مجازات می‌کرد و در آن روز جز نان و پنیر هیچ غذایی نمی‌خورد.» (همان: ۲۵).

در این تصویر اولویت داشتن حق و حقوق جامعه و طبقات مختلف آن، نسبت به هر چیز دیگر، حتی جایگاه پادشاه تصریح شده است. ضرورت رعایت حقوق میان طبقات اجتماعی به قدری اهمیت دارد که پادشاه در صورت رعایت نکردن آن مجرم و قائل به مجازات خویش است. خودتنبیهی پادشاه نیز نکته جالب توجهی است که جاحظ خلفا را در برابر کارهای نادرستی که انجام می‌دادند به آن فرامی‌خواند.

۲-۳-۳. اطلاع دقیق پادشاه از احوال مردم

یکی دیگر از محورهای بازتاب‌دهنده حالت اجتماعی ایران باستان، اصل آگاهی پادشاه از اوضاع و احوال مردم است. به طور کلی، به اعتقاد جاحظ حاکمان از این جهت راعی نامیده می‌شوند که از امور پنهانی زندگی رعیت خود آگاه باشند و اگر پادشاهی از اسرار رعیت و جستجوی اخبار و رویدادهای زندگی آنان غافل باشد، تنها اسم راعی را بر خود دارد و نام ملک را بر خود نهاده و از مدلول این دو صفت، چیزی در او وجود ندارد (همان: ۱۶۵).

اهتمام به ابعاد مختلف زندگی مردم آن‌قدر برای ثبات و بقای حکومت‌ها اهمیت دارد که جاحظ آن را از اسباب سعادت ملک خوانده و هیچ چیزی را در اداره امور و نظام مملکت‌داری از اطلاع داشتن از امور نهفته زندگی مردم مهمتر و بزرگتر نمی‌داند (همان‌جا). جاحظ برای تبیین اهمیت و نقش سازنده این ویژگی چون همیشه به

رفتار شاهان ایران توجه می‌کند و تصاویری از شاهان این سرزمین را در عرصه شناخت از مردمان خود و اهتمام ویژه به امور زندگی آنان ارائه می‌دهد و این تصاویر درخشان شاهان ایران را در این باره این‌گونه به حاکمان عباسی گوشزد می‌کند: «و هیچ پادشاهی در این زمینه عجیب‌تر از اردشیر وجود ندارد» (جاحظ، ۱۹۱۴: ۱۶۵). آنگاه گوشه‌هایی از زندگی مردم را که از آن‌ها آگاهی داشته، ترسیم می‌کند. او می‌گوید: «اردشیر آن‌قدر از احوال مردم با خبر بود که می‌دانست مردم شب گذشته چه کرده‌اند و وقتی با آنان سخن می‌گفت، هر آن‌چه را که انجام داده بودند، دقیقاً به آنان خبر می‌داد، گویی فرشته‌ای از آسمان بر او فرود می‌آمده و وی را از اعمال مردم باخبر می‌کرده است. این کار وی فقط به خاطر هشیاری وی و تعهد زیاد او به امور رعیتش بود.» (همان: ۱۶۶-۱۶۵). در اینجا جاحظ برای بیان مصداق یکی از مهمترین شرایط حکومت‌داری، از اردشیر مثال می‌زند تا هم مخاطب خود را توجیه کند و هم تصویری از نحوه حکمرانی و شرایط اجتماعی آن زمان ایران در رابطه با پیوند شاه و ملت ارائه دهد. با توجه به تأکید جاحظ به این تصویر می‌توان دریافت که از نظر او حکومتی پایداری خود را تضمین می‌کند که از واقعیات زندگی مردم آگاه باشد و میان دار الحکومه و زندگی واقعی مردم فاصله‌ای نباشد و شخص اول حکومت مستقیم از احوال و مشکلات ایشان باخبر باشد.

۳-۲-۳-۳. ارتباط مستقیم با مردم جامعه

حکومت بر مردم دو سویه دارد. یک سویه آن حاکم و سویه دیگر آن مردم هستند. در هر حکومتی، خواه دینی باشد یا غیر دینی، مردم بر آن حکومت حقوقی دارند که باید حاکم نسبت به آن حقوق اهتمام بورزد. یکی از حقوق مردم این است که بتوانند به راحتی و بدون واسطه، مشکلات خود را به گوش حاکمان برسانند. جاحظ نیز ارتباط مستقیم و بی‌واسطه را از جمله اخلاق ملوک برشمرده و می‌گوید: «از اخلاق شاهان، هم‌نشینی با عامه مردم به‌ویژه در جشن نوروز است. در این زمان هیچ چیزی نباید مانع از دیدار شاهان با مردم، چه بزرگ و چه کوچک، چه نادان و چه شریف شود» (الجاحظ، ۱۴۱۹: ۱۵۷). جاحظ همچون دیگر موارد روش روایتش، ابتدا اصلی که معتقد است ضامن بقای

حکومت است، مطرح می‌سازد و بعد از آن، یکی از شاهان ایرانی را در جایگاه الگو و نمونه معرفی می‌کند و در پایان، داستان‌ها و نمونه‌هایی از رفتار شاه را بیان می‌کند. در این مورد شاهان ایرانی دستور می‌دادند چند روز پیش از برنامه ارتباط مستقیم‌شان با مردم، اعلان عمومی کنند تا مردم برای چنین روزی آماده شوند و شکایات و درخواست‌های خود را آماده گردانند؛ سپس به موبدان دستور می‌دادند تا مردانی مورد اعتماد را به عنوان دربان بگذارند و مانع احدی نشوند تا همگان بتوانند پادشاه را ببینند؛ مردم می‌آمدند و دادخواست‌های خود را عرضه می‌کردند. چنان‌چه شکایتی از خود پادشاه بود، نخست شکایت از پادشاه شروع می‌شد و پادشاه، بزرگ موبدان و روحانی اعظم را فرامی‌خواند تا قضاوت کند و کسانی که از پادشاه شکایتی داشتند، در صفی جداگانه می‌ایستادند و پادشاه در برابر موبد و شاکیان زانو می‌زد تا به شکایت از او رسیدگی شود؛ چرا که پادشاهان ایران معتقد بودند هیچ گناهی نزد خداوند بزرگ‌تر از گناه پادشاهان نیست. آنگاه موبد به بررسی شکایت فرد شاکی از پادشاه می‌پرداخت و اگر شکایت به حق بود، آن حق به شاکی داده می‌شد و اگر شکایت او باطل بود، مجازات می‌شد و به او گفته می‌شد: این جزای کسی است که می‌خواست پادشاه را بدنام کند و به مملکت آسیب برساند (همان: ۱۶۰-۱۵۷).

در این تصویری که جاحظ از ارتباط مستقیم پادشاهان ایران با مردم به نمایش گذاشته است، می‌توان تصویر دیگری از رفتار عادلانه حکومت ساسانیان و دوری پادشاه از نخوت و تکبر و امتناع نکردن از قضاوت شدن در برابر صاحب حق را مشاهده کرد و همه این تصاویر نشان از نگرش مثبت جاحظ به حکومت ساسانیان و الگوسازی از شاهان ایرانی است.

جدول شماره (۳): انواع تصاویر اجتماعی ایرانیان در کتاب التاج

[Table No. 3: Types of Iranian social images in the book Al-Taj]

شاخصه‌ها	مثبت	منفی
طبقه‌بندی مردم جامعه	✓	
اطلاع دقیق پادشاه از احوال مردم	✓	
ارتباط مستقیم با مردم جامعه	✓	

در این ۳ تصویر اجتماعی نیز نگرش مثبت جاحظ قابل برداشت است و با بیان حکایات اعجاب‌انگیز از عدالت شاهان ساسانی به خلفای عباسی یادآور می‌شود که در برابر خطاهایی که انجام می‌دهند، باید پاسخ‌گو باشند. فضای اجتماعی را باید به گونه‌ای هدایت کنند که همه طبقات مردم امکان انتقاد از خلیفه را داشته باشند.

۳. نتیجه‌گیری

جاحظ از نویسندگان بزرگ جهان عرب است که در حوزه‌های مختلف دانش روزگار خود آثاری را تألیف کرده است. او در طول زندگی‌اش با اقوام گوناگون از جمله ایرانیان سروکار داشته است و زبان فارسی را می‌دانسته است. جاحظ به ترجمه آثار مختلف ایران پیش از اسلام از جمله سیر الملوک‌ها دسترسی داشته و بر پایه آگاهی‌ای که از این آثار به دست می‌آورد و شیوه حکومت‌داری ساسانیان در ایران پیش از اسلام، الگوی دوام دستگاه خلافت عباسیان را در کتاب التاج فی اخلاق الملوک به نمایش می‌گذارد. او در این کتاب تصاویر سیاسی، فرهنگی و اجتماعی را از حکومت ساسانیان ارائه می‌کند. در مجموع شاهد ۱۳ تصویر کلان از ایرانیان در کتاب التاج هستیم که کلیه این تصاویر دارای بار ارزشی مثبت است. این تصاویر شامل این موارد می‌شود: تصاویر سیاسی: ساختار و نظام سیاسی تشریفات درباری، نظام طبقاتی دربار، کاربرد خدعه در جنگ، رعایت تدابیر جنگی پیش و پس از آن، رازداری اطرافیان پادشاه، حفظ امنیت حاکمان، همراه داشتن امکانات در سفر؛ تصاویر فرهنگی: متمایز بودن رفتارهای پادشاه، رفتار متقابل شاه و مردم

در اعیاد، نحوه هم‌سفرگی اطرافیان با پادشاه، چشم‌پوشی حاکم از اشتباهات کوچک زبردستان، سپاس‌گزاری از نیکوکاران و ستودن آن‌ها؛ تصاویر اجتماعی: طبقه‌بندی مردم جامعه، اطلاع دقیق پادشاه از احوال مردم و ارتباط مستقیم با مردم جامعه.

هرچند جاحظ در برخی آثار دیگرش تصاویر نه‌چندان مثبتی از ایرانیان ارائه داده است؛ اما در کتاب التاج کلیه تصاویری که از ایرانیان توصیف می‌کند، مثبت و نیک است. دلیل اصلی آن این است که جاحظ در پی آن است برای خلافت عباسیان الگوی حکمرانی طراحی کند. در این میان جاحظ براساس انواع نظام‌های سیاسی که پایداری بلندمدت داشته‌اند و از نظر ساختاری شبیه به نظام خلافت بغداد بوده‌اند، نظام دربار ساسانیان را برمی‌گزیند. بنابراین، این نظام را در جایگاه الگوی خوب حکمرانی به خلفای عباسی معرفی می‌کند، پادشاهان ساسانی را در جایگاه الگوهایی مثبت در شاخص‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی برجسته می‌سازد؛ مثال‌ها و حکایاتی از زندگی ایشان نقل می‌کند، میان فضای دوره ساسانیان و فضای خلافت عباسیان شباهت‌سازی می‌کند و این نظام خلافت را از جهات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به آن سو رهنمون می‌سازد.

تعبیری مانند «من أخلاق الملك السعيد»، «لنبدأ بالملوك الأعاجم، إذ كانوا هم الأول في ذلك»، «عنهم أخذنا قوانين الملك والمملكة»، «كانت ملوك آل ساسان يفعلون في هذا فعلا بقي لهم ذكره إلى هذه الغاية و إلى انقضاء مدة العالم» که در جای جای کتاب التاج آمده، بیانگر این الگو و کانونی‌سازی حکومت ساسانیان برای عباسیان بوده است.

ضمن آن‌که تصاویر منفی‌ای که او از ایرانیان در دیگر آثارش ارائه می‌دهد، عموماً به ایرانیان پس از اسلام بازمی‌گردد که دلیل آن می‌تواند به رویدادهایی مربوط شود که پس از اسلام رخ می‌دهد، مانند شعوبیه یا برخی از رفتارهای ایرانیان که در روزگار جاحظ مشهور بوده است (۴).

یادداشت‌ها

۱. به جمشید بر گوهر افشانند
سر سال نو هرگز فرودین
  ۲. بفرمود تا آتش افروختند
همه عنبر و زعفران سوختند
  ۳. مرآن روز را روز نو خواندند
بر آسوده از رنج تن، دل ز کین
  ۴. تن آسانی و خوردن آیین اوست
پرستیدن مهرگان دین اوست
- (فرودسی، ۱۳۹۶، ج ۱: ۲۷)

۳. دین اسلام نیز برای این فرهنگ ارزشمند، اهمیت بسیار بالایی قابل شده است و حتی در فرمایشی از امام علی (ع) وظیفه مهمی به شمار رفته که آنان که لطف و احسانی از دیگران می‌بینند، باید در برابر آن نعمت سپاس‌گزاری نمایند» (الطوسی، ۱۴۱۴: ۵۰۱). همچنین، در حدیثی از امام رضا (ع) آمده که «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُتَعِمِّ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ» (شیخ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۲۴).

۴. از جمله در کتاب الحیوان گرایش شعوبه‌ای ایرانیان را عامل تشکیک و خصمت‌هایی چون حسادت و تعصب ایشان دانسته است (جاحظ، ۱۴۲۴، ج ۷: ۱۳۱). در کتاب البخلاء نیز در بخش اهل خراسان و مرو با ذکر نمونه‌ای از برخورد با مهمان بخل و خسّت ایشان را بیان می‌کند.

منابع

الف. منابع فارسی

- بهبودیان، شیرین و پالیزیان، طاهره، (۱۳۸۷ش)، «جایگاه ادبیات تطبیقی در زبان و ادبیات فارسی»، *مطالعات ادبیات تطبیقی*، ش ۵، صص ۴۹-۶۲.
- خالقی مطلق، جلال، (۱۳۸۴ش). «ناگفته‌هایی از ادبیات پارت»، *نامه ایران*، کوششگر: حمید یزدان‌پرست، اطلاعات، تهران.
- خلف تبریزی، محمدحسین (برهان)، (۱۳۴۲ش). *برهان قاطع*، کوششگر: محمد معین، چاپ دوم، کتابفروشی ابن سینا، تهران.
- شیخ صدوق، (۱۳۷۸ق). *عیون أخبار الرضا*، تحقیق و تصحیح مهدی اللاجوردی، الطبعة الأولى، انتشارات جهان، تهران.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۶)، *شاهنامه*، مصحح: جلال خالقی مطلق؛ تهران: انتشارات دائرة المعارف اسلامی.
- محمدی ملایری، محمد، (۱۳۷۹). *تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی (پیوست‌ها)*، تهران: انتشارات توس.

نامور مطلق، بهمین، (١٣٨٨ش). «درآمدی بر تصویرشناسی؛ معرفی یک روش نقد ادبی و هنری در ادبیات تطبیقی»، *مجلة مطالعات ادبیات تطبیقی*، ش ١٢، صص ١٣٨-١١٩.

نانکت، ل. (١٣٩٠). تصویرشناسی به منزلة خوانش متون نشر فرانسه و فارسی. مترجم: م. دقیقی. *ادبیات تطبیقی (ویژه نامه فرهنگستان)*، ٣، ١٠٠-١١٥.

ب. منابع عربی

ابن الجوزی، سبط، (٢٠١٣م). *مرآة الزمان فی تواریخ الأعیان*، تحقیق و تعلیق: محمد برکات، وکامل الخراط، وعمار ریحاوی، الطبعة الأولى، دار الرسالة العالمية، دمشق.

ابن کثیر، (١٩٨٨م). *البدایة والنهایة*، تحقیق علی شیری، الطبعة الأولى، دار إحياء التراث العربی.

الجاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر، (١٤٢٣ق). *البيان والتبيين*، دار و مكتبة الهلال، بیروت.

الجاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر، (١٤٢٤ق). *الحيوان*، الطبعة الثانية، دار الکتب العلمیة، بیروت.

الجاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر، (١٩١٤م). *التاج فی أخلاق الملوك*، تحقیق: أحمد زکی باشا، الطبعة الأولى، المطبعة الأميریة، القاهرة.

الجاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر، (٢٠٣٣م). *المحاسن والأضداد*، شارح: صلاح الدین الهواری، الطبعة الأولى، المكتبة العصرية، بیروت.

الحموی، یاقوت، (١٩٩٣م). *معجم الأدباء*، تحقیق احسان عباس، الطبعة الأولى، دار الغرب الإسلامی، بیروت.

الطوسی، ابو جعفر محمد بن الحسن، (١٤١٤ق). *الأمالی*، قسم الدراسات الإسلامیة مؤسسة البعثة، الطبعة الأولى، دار الثقافة، قم.

عتیق، عبد العزیز، (١٩٧٢م). *تاریخ النقد الأدبی عند العرب*، الطبعة الثانية، دار النهضة العربیة للطباعة والنشر، بیروت.

العسقلانی، ابن حجر، (١٩٧١م). *لسان المیزان*، تحقیق دائرة المعرف النظامیة فی الہند، الطبعة الثانية، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، بیروت.

العوی، رایج محمد، (٢٠١٨م). *فن السخریة فی أدب الجاحظ من خلال کتاب الترییع والتدویر، والسبخلاء، والحيوان*، دار الكتاب الثقافی.

فروخ، عمر، (١٩٨١م). *تاریخ الأدب العربی؛ العصر العباسیة*، الطبعة الرابعة، دار العلم للملایین، بیروت.

المجالی، رابعة، (٢٠١٢م). «صورة الأقوام غیر العربیة فی حیوان الجاحظ: صورة الآخر» *حولیات آداب عین شمس*، المجلد ٤٠، الرقم المسلسل للعدد ٤، صص ١٣٤-١٠١.

References

- Al Masoudi, A. (n.d.). *Al-Tanbih va Al-Ishraf* (A. I. Al-Sawi, Correction), Dar Al-Sawi. (In Arabic)
- Al-Asqalani, I. H. (1971). *Lisan al-Mizan* (Al-Maraf Al-Nazimiya Department in India, Research). Al-Alami Publishing House. (In Arabic)
- Al-Hamawi, Y. (1993). *Mu'jam al-Udabā* (I. Abbas, Ed.). Dar al-Gharb al-Islami. (In Arabic)
- Al-Jāhiz, A. (1914). *Al-Taj fi Akhlaq al-Muluk* (A. Z. Basha, Research). Al-Amiriyya Press. (In Arabic)
- Al-Jāhiz, A. (2002). *The Book of Eloquence and Demonstration*. Dar va Maktabat Al-Hilal. (In Arabic)
- Al-Jāhiz, A. (2003). *Book of the Animals* (2nd ed.). Dar Al-Kutub Al-Elamiya. (In Arabic)
- Al-Jāhiz, A. (2033). *Al-Mahasin al-Azdad* (S. al-Din al-Hawari, Presentation & Explanation). al-Maktab al-Asriyah. (In Arabic)
- Al-Majali, R. (2012). The Image of Non-Arab People in “The Animal” of al-Jahiz: The Image of the Other. *Ain Shams University Scientific Periodical*, 40(4), 101-134. (In Arabic)
- Al'ubi, R. M. (2018). *Fann al-sukhriyah fi adab al-Jāhiz, in the books Quadrature and Rotation, and Misers, and the Animals*. Dar Al-Kitab Al-Thaqaafi. (In Arabic)
- Atiq, A. A. (1972). *The History of Literary Criticism among the Arabs* (2nd ed.). Dar Al Nahda Al-Arabiya for Printing and Publishing. (In Arabic)
- Behboodan, S., & Palizian, T. (2008). The Position of Comparative Literature in Persian Language and Literature. *Comparative Literature Studies Quarterly*, 5, 49-62. (In Persian)
- Farrukh, O. (1981). *History of Arabic Literature: Al-Asr Al-Abbasiya* (4th ed.). Dar Al-Elm Al-Malayin. (In Arabic)
- Ferdowsi, K. M. (2017). *Shahnameh* (J. K. Motlaq, Correction). Islamic Encyclopedia Publications. (In Persian)
- Ibn al-Jawzi, S. (2013). *Mirror of Time in Histories of the Notables* (M. Barakat, K. A. Al-Kharat, & A. Rihawi, Eds.). Dar al-Resala al-Alamia. (In Arabic)

- Ibn Kathir. (1988). *Al-Bidaya wa'l-Nihaya* (A. Shiri, Research) (1st ed.). Dar Ihiya Al-Traath al-Arabi. (In Arabic)
- Khalaf Tabrizi, M. H. (Borhan). (1963). *Burhan-i Qati* (M. Moin, Ed.) (2nd ed.). Ibn Sina Bookstore. (In Persian)
- Khaleghi Motlaq, J. (2004). *Unsaid Stories from Parthian Literature. Iran Letter*, by H. Yazdanparast. Ettelaat. (In Persian)
- Mohammadi Malayeri, M. (2000). *Iran's History and Culture during the Transition from the Sassanid Era to the Islamic Era* (Appendices). Toos Publications. (In Persian)
- Namvar Motlaq, B. (2009). An Introduction to Imagology: Introducing Literary and Artistic Criticism. *Journal of Comparative Literature Studies*, 12, 119-138. (In Persian)
- Nanquette, L. (2011). Imagology as a Reading Practice for French and Persian Contemporary Prose Texts (M. Daqiqi, Trans.). *Comparative Literature, Journal of the Academy of Persian Language and Literature*, 2, 100-115. (In Persian)
- Shaykh Tusi, A. J. M. (1993). *Al-Aamali*. Department of Islamic Studies, al-Ba'tha institution. (In Arabic)
- Sheikh al-Saduq. (1999). *Uyoun Akhbar Al-Ridha* (M. Al-Lajavardi, Ed. & Commentary) (1st ed.). Jahan Publications. (In Arabic)